

Dédapám történelminek is mondott nagy regényeit így jellemezte: „Az Isten rabjai nekem a legszebb regényem. Az egri csillagok a legjobb regényem. És a Láthatatlan ember a legkedvesebb regényem.” (GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, Budapest, Dante, 1934)

Vajon mitől lehet jó, szép és kedves egy történelmi regény?

A *Titkosnapló* Vázlatok, kidolgozás fejezetében arról gondolkodik, hogy egy művet a mű mögött érezhető eszme teszi igazán nagygyá: „[...] minél nagyobb a mű mögött érezhető eszme, annál értékesebb az alkotás”.

A regény keletkezése, utóélete

Az *egri csillagok* születése kapcsán Nagypapám utalt arra (*Gergő diák születése* című fejezet In GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, Budapest, Dante, 1934), hogy Dédapámat a történelmi kornál jobban érdekelték a regény alakjai. (A regény ismeretlen, Gárdonyi Géza életében utoljára megjelent, saját keze által korrektúrázott, a sok-sok kiadástól kb. 1/3 részben különböző szövegét Császtvay Tünde adta ki. GÁRDONYI Géza, *Egri csillagok*, felelős szerkesztő, jegyzetek, utószó Császtvay Tünde, Budapest, Osiris, 2005. /Diákkönyvtár/ 580 l. Azon a kiadáson Gárdonyi a névelő nélküli címet hagyta jóvá.) Ezt Herczeg Ferenc is észrevette és vissza is igazolta nekrológiájában: [Gárdonyit] „A teremtésben az ember, az emberben a lélek érdekelte. Még történelmi művei sem annyira a milió, mint inkább a hősök érzelmi életének festésével jellemzik a kort, ami mindenképpen gyönyörű és nobilis módszer.”

A Gárdonyi József-féle életrajz két fejezete is foglalkozik A *Láthatatlan ember* című regénnyel (*A láthatatlan ember első szikrája; A láthatatlan ember*, GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*). Nagypapám szerint lehet, hogy az *Álmodozó szerelem* (1883) már Zéta és Emőke történetének előszele. Hét évvel később, a kilencvenes évek elején, amikor a körkép-eszmék foglalkoztatják, újból arra gondol, hogy Attila temetését kellene megfesteni. Munkácsy Mihály temetése alkalmával (1900. május) újból érzi, hogy ecsettel vagy tollal, de meg kell mentenie a gyönyörű témát. Nyáron azonban A *bor* című népszínművén dolgozik (1900. június 4–18.). Ősszel Párizsban jár. A catalaunumi mezőkre is ellátogat. Hazaérkezve 1900. október 18-án végre megkezdí az írást. A *bort* 1901. március 21-én mutatják be.

Az előadás izgalmai után a *Láthatatlan ember* utolsó simításai várják. (A regény összeolvasott szöveg alapján való, autentikus kiadása: GÁRDONYI Géza, *Láthatatlan ember*, felelős szerkesztő, jegyzetek, utószó: Császtvay Tünde, Budapest, Osiris, 2009. /Diákkönyvtár/ – A Gárdonyi Géza életében – sőt, egészen az 1940-es évek végéig – megjelenő kiadásokban a regény címében névelő nem szerepelt.) Idegeskedése testileg teljesen legyengítette, napokig az volt az érzése, hogy a halál küszöbe felé lépked. Nagy belső átalakuláson mehetett keresztül, valami olyan lelki élményben lehetett része, ami új irányt adott életének és művészetének, ami a sok szenvedés ellenére és dacára belső boldogságforrássá, átadandó témává, témákká

nemesedett, mert e súlyos gondolatok közepette döbben rá emberi, apai felelősségére és feladatára. „Ezentúl naponta följegyzek egy-egy életre való tanácsot a fiaimnak.” (1901. május 4.) – írja naplójába. Ezekből a gondolatokból született a *Földre néző szem. Égre néző lélek. Intelmek fiaimhoz*. Bár június 6-án befejezi a regényt, azt gondolom, ez a lelkiállapot segítette a regény tökéletesítésében. „Ahány kiadását vizsgáljuk a könyvnek, mindannyiszor lelünk bőséges eltérést a cselekményben és a leírásoknál, egyaránt” – mondja az életrajz.

A regény témája is kedves lehetett számára, mert a könyv megjelenését követően tovább viszi a „dallamot”. Először betlehemi témába kezd, megírja a *Karácsonyi álmot* (a mű 1900. július 16–21 között született), aztán saját életéből szedi csokorba emlékeit, majd megszületik a szintén két ember egymásra találásáról írt vígjátéka, az *Annuska*.

Meggyőződésem, hogy a vidámság nem idegen a *Láthatatlan embertől*. Dédapám humora „könnyecseppel megszentelt” humor. Szakrális. Nem poénfüzér, hanem írói életérzés, az isteni gondviselésbe vetett belső öröm, amelyet ha felfedez az olvasó lelke, gyönyörködik és mosolyra fakad. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy bár később jelent meg, de ekkor érlelődik már benne *Az öreg tekintetes* is (készült: 1899. december 2. – 1904. augusztus 2).

Két év intenzív munka után alig több, mint másfél hónap alatt dramatizálta a regényt (1903. augusztus 10. – szeptember 30.). A színpadi változat címe *Zéta* lett. Műfaja az író meghatározása szerint dramatizált regény. A *Titkosnapló* Műfajok fejezete nem beszél dramatizált regényről, említi viszont, hogy nem egyszerű regényből színdarabot írni: „Regényt azért nem tudunk színpadra tenni, mert nem tudjuk kiszedni belőle a lényeges részeket. Sajnáljuk elvetni, ami nem lényeges.” A színpadi változatban az írói szándék szerint tehát a tömörített lényeg kell, hogy szerepeljen.

Ezzel szemben a színpadi változatban előbukkan egy regényben nem szereplő motívum. Az első felvonás VII. jelenetében Dsidsia a nyakában függő gyöngyről elmeséli Zétának, hogy édesanyja a halála előtt adta neki azzal, hogy: „Ez szent gyöngy, ettől meg ne válj leányom, mert ebben a gyöngyszemben szent Pál apostolnak egy hajszála van.” Nem valószínű, hogy Dédapám áthágta volna a saját szabályrendszerét, és tömörítés helyett lényegtelen elemet épített volna a darabba. Sokkal valószínűbb, hogy ennek a kis epizódnak fontos szerepet szánt a lényeg megértésében. Ez annál is inkább igaz lehet, mert a második felvonás II. képében újból előkerül a gyöngy. Egy csatába induló hun harcos úgy tudja, hogy Dsidsia bűvös szert hord a nyakában. Mindenáron meg szeretné megszerezni. Annyi pénzt adna érte, amivel Dsidsia meg tudná váltani a rabszolgaságból. De ő nem adja. Édesanyja ugyanis azt hagyta számára örökül, hogy amíg ezt viseli, őt ártalom nem érheti. És az a Dsidsia, aki pénzért, vagyonért, a földi szabadság lehetőségéért nem adta el a gyöngyöt, a X. fejezetben könyörögve kéri Zétát, hogy engedje meg, hogy a nyakába tehesse. És mit látunk a regényben?! Zétát nem éri ártalom! Túléli a catalaunumi csatát, kivezeti a sors Emőke bűvköréből, rátalál élete párjára, és visszakérül szeretett Priszkosza közelébe.

Dédapám mindennapos Biblia-olvasó volt. Az *Írás a Bibliába* című versében „a könyvek könyvé”-nek nevezi, és így jellemzi: „Világosság földi vaknak. / Bölcsességnek arany útja [...] örök törvény”. Tordai Ányostól tudjuk: „[...] egri jóbarátainak javarésze katolikus pap. Gyakori tárgyai a beszélgetésnek a szent biblia s a hitigazságok...” (TORDAI Ányos, *Gárdonyi Géza utolsó napjaiból (Naplójegyzetek)*, Élet, 1922, 23. sz.)

Ravasz László mondja róla, hogy „Ő az első magyar szépíró, a ki a hitét [...] beleviszi az irodalomba. [...] úgy örül neki, játszik vele, tapintja, beleheli, mint a szent sír zarándoka a húsvéti vigílián meggyújtott gyertyalángokat. Sok mindenben kételkedett, sok mindenből kiábrándult, de az, hogy Isten él, a Gyermeke Jézus aranyveszeseje királyi pálca, amellyel sorsok, szívek felett parancsol, a Boldogasszony szent, égi szomorúságából meghallgatott imádságok nőnek, mint májusi esőből a gyöngvirágok: mindez sohasem volt kétséges vagy homályos előtte.” (RAVASZ László, *A láthatatlan ember*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 56. köt., Budapest, 1924. és *Az egri remete*, szerk. SIMON Lajos, Budapest, Dante, 1933.)

Sík Sándor szerint pedig „[...] vátesznek, a lélek papjának, emberek útmutatójának érezte magát. [...] a betlehemi csillagot érezte céhe címerének, és hittel vallja, hogy csak az a jó könyv, amely tanítója a nemzetnek. [...] prédikációs könyvlapjaival és tiszta költészetével: impozáns erővel hirdeti a lélek szuverénitását, a halhatatlanság hitét, a szeretet evangéliumát.” (SÍK Sándor, *Gárdonyi, Ady, Prohászka: lélek és forma a századforduló irodalmában*, Budapest, Pallas Rt., [1929], 398–403.)

Van tehát alapja annak, hogy legkedvesebb regényét, a *Láthatatlan embert* megpróbáljuk bibliai alapon, a hit fényében, Szent Pál leveleire is támaszkodva elemezni.

Címváltozatok

Dédapám nehezen találta meg a regénycímet. Több változatban is gondolkodott: *A hun leány*, *Napenyészet*, *Szerelem rabszolgái*.

Az elsővel Emőkét és Attila korát helyezte központba.

A második címadás-verzió az *Egri csillagokra*, az eltűnt birodalomra emlékeztet.

A harmadik az emberi sorsokra reflektoroz rá. Vélelmezem, ekkor már gyakorolta azt, amit csak 1920. április 21-én jegyzett be a *Titkosnaplóba*: „[...] addig regényírásába bele ne fogjak, míg meg nem találok azt az egy mondatot, amellyel a tartalma elmondható.” Emőke és Dsidsia, Attila és Zéta történetét valóban összefoglalja a cím. De a cím ennél többet is kell, hogy üzenjen. A naplóbejegyzés ugyanis azzal folytatódik: „annak a mondatnak nagy ellentézist kell kifejeznie”. Tehát mégsem az a fontos, amire az ember először gondol. A rabszolgaság intézményét fenntartó római és hun birodalom megfelelő keret, a szereplők egymás iránti vágyódása érdeklődést felkeltő történet. A *Titkosnapló* azonban messzebbre vezet (*Témabecslés*, GÁRDONYI

Géza, *Titkosnapló*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974): a „Témák témája: a nagy ellentézisvégre felé vergődő szív.”

Ez a vergődés valóban tetten érhető. A regény azzal indul, hogy Zétát édesapja eladja rabszolgának. Úgy tűnik, kegyetlen sors vár rá. Először igyekszik szép szóval meggyőzni rabtartóit, hogy ne legyenek embertelenek, majd lázad. De hiába. Végso kétségbeesésében Priszkoszhoz (Krisztoszhoz!) fordul segítségért. Priszkosz megvásárolja. Maga mellé veszi. Neveli. Taníttatja. Bevezeti a tudományokba, a tudományos világba, az udvarba. Fiaként szereti. Zéta ezt viszonozza. Fejlődése, viselkedése mestere számára örömet jelent. Egyikük sem akar kilépni a kapcsolatból, de Priszkosz annyira szereti, hogy mikor eljön az ideje, felszabadítja és vagyonossá teszi. Zéta ezt úgy viszonozza, hogy önként, szabadként köteleződik el gazdája mellett. Azt lehet gondolni, az ember Zéta mindent megtanult, mindent tud, baj nem lehet, Priszkosz szeretete felülmúlhatatlan.

Ám a regény ennek a csodálatos és a szabadulás okán idealizált képnek az összetörése. Zéta tékozló fiúvá válik. Kiveszi „örökségét”, elhagyja és megcsalja Priszkoszt. Saját hazugsága következtében újabb rabszolgaságba kerül, majd önként visszatér abba. Értelmetlen dolgok sorozatát viszi végbe. Egy reménytelen földi vágyát igyekszik – hazugsága után rabszolgaként – Priszkosztól tanult becsületességével és egyenességével minden áron megvalósítani, de bűnei okán nem tud megszabadulni a rabszolgaságtól. Közben kegyetlenül átgázol Dsidsián: semmibe veszi, megalázza.

A zárás, ellentétben a kezdéssel és a történéssel, a rabszolgaságtól való végleges megszabadulás, a saját út felfedezése. Egy új megváltás, ami más megvilágításba helyezi az indítást. Rádöbbenünk, hogy Priszkosz szeretetét felül lehet múlni. Mert Priszkosz ugyan pénzen megváltja és felszabadítja Zétát, sőt vagyonossá is teszi, de igazán emberré Dsidsia szeretete nemesíti. Mert a regény végén vesszük mi is csak észre, mennyire másképp látjuk azt, ami szinte ugyanaz: Priszkosz nedves szemmel mondja Zétának: „szabad vagy”. Dsidsia viszont „könnyes szemmel, aggódalmasan” kéri Zétát, hogy meneküljön. A regény végén nyílik ki a szívünk, hogy észrevegyük, mit szenvedhetett Dsidsia Zéta miatt és Zétáért. Akkor döbbenünk rá, hogy ő nem birtokolni akarja, hanem megmenekíteni. Élete nagy vágya, hogy Zéta mellett és közelében élhessen, számára akkora érték, hogy képes volt lemondani róla. A „velem jössz-e” kérdésre „feje alázatosan lekókad”, és így válaszolt: „Ha megengeded”. Az az ember, aki megmentette a másik életét, nem követel, hanem alázatosan elfogadja a másik megtérését. Eljegyzésük nem szokványos földi ünnep. – Mintha a Golgotán történe...

Így a címadás negyedik, és egyben utolsó változata a *Láthatatlan ember* lett.

A láthatóság és a láthatatlanság, a nézés és a látás, a megismerés, a megismerhetőség vissza-visszatérő elmélkedési témái. Az *Amiket az útleíró elhallgat* (1897?) című írásának előszava a látásról szól. Ebben hiányosságként említi, hogy bizony az embereket nem tanítják meg látni. „Mert más a nézés, meg más a látás. Nézni mind egyike tud. Látni nem.” „De hát mi az a látás?” – teszi fel a kérdést, melyre talán nem véletlen, hogy éppen az arc kapcsán keresi a választ: „[...] mindnyájan tökéletesnek

tartjuk a látásunkat, pedig némelyikünk még a saját kezét sem látta tökéletesen. Hát akkor hogyan látjuk az arcokat?” Be is vezet a titokba: „A futó ember pedig nem lát semmit, nem hall semmit, nem érez semmit. Csak az álló ember, a nyugodtlelkű és nyugodtszemű, az az öterejű fölfogó, aki az öt érzék képességeivel a tudásának birtokába szedi az utazásban eléje forduló kincseket” – az lát.

Szinte ugyanez a gondolat köszön vissza a *Leánynézőben* (1916) című, késői regényében is (Kovács Gábor foglalkozott a kisregény kapcsán a nézés és a látás, a megismerés, a megismerhetőség kérdésével. Kovács Gábor, *A szó kényszerhelyzetben: bevezetés Gárdonyi regénypoétikájába*, Budapest, Gondolat, 2011, 51–72. /A világtalan világa/). Ez is a nézés és a látás, a megismerés titkát feszegeti. Az arc fogalmáról gondolkodtat el.

Egy vak zenész – Olajos Lajos – beleszeret egy szeplős arcú, pulykatojás képű leányba. A férfi nem tudja megnézni a lány arcát. Csak kitapogatni tudja. Tapogatással nem veszi észre a szeplőt. Tapogatással nem érzékeli a színeket. De fontosak-e a színek. Mi teszi széppé az arcot? A szín, a forma, a finom bőr? Mi? – „A jóság belől van. A férfiak csak az arcot nézik.”

Ugyanebbe a körbe sorolnám az *Isten rabjainak* (1907) zárómondatát is: „A szívet azért rejtette el az Isten, hogy senki se lássa.” (A *kis herceg*, Antoine de Saint-Exupéry legismertebb regénye – melyből „A jól csak a szívével lát az ember. Ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan” mondatok sokakban élnek – majd csak 1943-ban jelenik meg.)

A látás tehát tudást, tapasztalatot szerző képesség, melyre csak a nyugodt lelkű és nyugodt szemű ember képes. A látás kincs, lelki kincs, jóságot felismerő képesség. A szem elől a szívbe elrejtett titok. (Talán Dédapám magyarság-meghatározásának analógiája lehet e titok megfejtésére: „A magyarság nem kalapdász, hanem a szíve mélyében viseli a magyar, mint tenger csigája, a gyöngyét. A magyarságunk érzése mélyen bent ég bennünk, hogy szinte magunk sem tudunk róla, mint a tüzhányó hegyek, amelyek hideg kőhegyek, de egyszer megmordulnak.” /*Morfumcseppek*, GÁRDONYI Géza, *Titkosnapló*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974./)

Érdekes, hogy egy rövid kis fejezetben – ha áttételesen is – a regény is foglalkozik a látással, a láttatással, a megismeréssel, a felismeréssel, az önfeltárukozással. És az is érdekes, hogy éppen Emőke és Zéta első találkozásakor. Amikor Zéta először látja meg Emőkét, nem tetszik neki. Azt veszi észre, hogy: „Nincs benne vér. Nincs, ami melegítené a rá nézőt.” De aztán egy mozdulat, és már másnak látja: „S egyszerre csak mégis szép lánnyá vált. A manó tudja, hogyan és miért kezdett tetszeni, de tetszett.” És ezután azt látjuk, hová vezet, ha nem nyugodt szemmel, nem nyugodt lélekkel nézünk. Zéta utólag vallja be: „Az a leány a halál szellemét ábrázolta nekem. Mi emberi csontváz alakjában, kaszával és homokórával festjük a halált. A hun földön fekete szemű és piros szájú leány. Akinek megjelenik, meg kell halnia.”

Ezután már az író elmélkedik: „Nem tudom, vizsgálják-e valamikor a tudósok az emberi szemnek a mélységeit. Mi van azokban a mélységekben, hogy láthatatlan

sugarak szállnak belőle elő? És miért más minden sugár? Miért hideg ebben a percben? Miért meleg a másik percben? Jégnek a sugara és tűznek a sugara. Néha simít, mint a bársony, néha szúr, mint a tövis, néha üt, mint a mennykő.” Dédapám szerint csak szemmel tehát nem lehet objektív módon látni, és a szem nem csak a látás, hanem a láttatás eszköze is.

Dédapám emberfogalma a *Teremtés Könyvére* épül. „Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert” (Ter 1,27) – áll a Bibliában. „Agyagedénybe zárt Isten-sugár az ember” – mondja Gárdonyi (GÁRDONYI Géza, *Földre néző szem. Intelmek fiaimhoz*, Budapest, Dante, [1928.], 189.). Számára tehát az Isten-képmásúság a meghatározó. Ez az elvben látható fény azonban láthatatlan, mert agyagedénybe zárt.

A Földre néző szem. Égre néző lélekben határozottan a láthatatlan Isten-sugárral azonosul, és azt mondja: „Én lélek vagyok.” (*Lélekébredés*, GÁRDONYI Géza, *Földre néző szem, Intelmek fiaimhoz*, Budapest, Dante, [1928.])

Verseiben is szétválasztja az Isten-sugarat az agyagedénytől. „Mint a magasban lengő sasmadár, / úgy kóvályog fölöttünk a halál: / hol itt, hol ott egy lelket elragad. /Csupán a test marad” olvassuk a *Fiamnak* (1895) című versében. „Ne nézzetek rám borzalommal, / ha meghalok: / az a halott a koporsóban / nem én vagyok. / Csak hamu az, elomló televény. / A láng eltűnt. A láng, – az voltam én” – írja a *Ha meghalok* (1904?) című költeményében. (A vers a *Fűzfalevél, nyárfalevél* kötetben található, tehát legkésőbb 1904-es dátumú.)

A regény címe is sok kérdést vet fel. Önkéntelenül is Szent Pálra gondolok, aki Krisztus isteni méltóságáról azt tanítja: „Ő a *láthatatlan Isten* képmása, minden teremtmény elsőszülötte. Mert benne teremtett mindent a mennyben és a földön: a láthatókat és a láthatatlanokat, a trónusokat, uralmakat, fejedelemségeket és hatalmasságokat.” (Kol 1, 15–16.)

Felmerül a kérdés, nem lehet, hogy a cím a *láthatatlan Isten* mintájára született, és a regény a Jézus-követő Gárdonyi Géza biztatása az emberi tökéletesedésre? Nem lehet, hogy a *láthatatlan Ember* a bennünk lakó Jézus, aki ha kell, láthatatlan kézként (utalás az *Ida regényére*) vezet? Nem lehet, hogy a történet annak kifejtése, amit a *Földre néző szem Lélek* című fejezetében így fogalmaz:

Jézus ma is ott áll a hegyen. Jézus a tökéletesség.

Mindenki megismerheti: mily fokán áll a tökéletességnek, akár maga, akár más. Minél jobban megérti Jézust, annál tökéletesebb.

Kezdetben mindenki vak iránta.

Egyszer csak világosodik a szemének.

Egyszer csak bámul.

Egyszer csak indul utána.

Mind a hegy körül vagyunk. Valamennyiünknek fel kell jutnunk valamikor a hegyre.

Azért is merem feltételezni, hogy ez a gondolat lehet a regény története mögötti történet, mert Dédapám naplójában a címben az embert nagy E-vel írta (*A láthatatlan ember első szikrája*, GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, Budapest, Dante, 1934.).

A szövegkörnyezetből úgy tűnik, hogy ez a naplóból való idézet. Én a naplót nem láttam. Az életrajz ezen fejezetében nagy betűvel, későbbi helyeken viszont mindig kis betűvel szerepel az ember. Az utolsó címváltozat tehát az *Emberre* mutat. A nagy E-vel írt Emberre. A Munkácsy által megfestett „Ecce Homo!”-ra, akit maga is megörökített és a szobájában őrzött. Arra az EMBERRE, akinek agyagedényén tompítatlanul ragyogott át az Isten-sugár, aki maga az ISTEN-SUGÁR...

És ez már olyan téma, aminek alapján kezd megvilágosodni, hogy miért is lehetett ez Gárdonyi Géza legkedvesebb regénye.

Az Előszó, ami utószónak is olvasható

Az előszó és az utószó ugyanarról az írásról, de általában más megközelítésben írt szöveg. Az előszó rendszerint figyelemfelkeltő, az utószó összegző, magyarázó jellegű.

A bevezető fejezet címe *Előszó, ami utószónak is olvasható* (későbbiekben csak *Előszó*), azt sugallja, hogy e néhány sor mindkét kritériumnak egyszerre tesz eleget. (Nem tudom, van-e más példa is az irodalomban, hogy a szerző saját gondolataira azt mondja, lehet előszó is, lehet utószó is.)

Dédapám több művéhez is írt előszót. Látok párhuzamot az *Ida regénye* és a *Láthatatlan ember* előszava között. Az *Ida regénye* bevezető sorai akár a Tisza partján ülő Zéta szavai is lehetnének. Sőt, órá vonatkoztatva sokkal jobban érthetők a mondatok. Első olvasásra ugyanis nincsen összhangban Ó Ida sorsával. De ha nem vezetéknekvént, hanem felkiáltásként, megdöbbenésként mondjuk Dsidsiára, »ó, hiszen ez Ida!«, akkor összemosódhat bennünk a két nőalak, és kitűnhet a regények közötti párhuzam.

Az *Ida regénye* előszava néhány mondatban a regény történése mögötti eszmére, történetre hívja fel az olvasó figyelmét. Azt üzeni, merjünk vállalni a sorsunkat, merjünk jónak lenni, merjünk Jézus-követő emberként élni, ne féljünk, nem vagyunk egyedül, a leghetetlenebb helyzetben, helyzetekben is velünk van az Isten, az Ó láthatatlan keze vezet minket. Én merem gondolni, hogy a *Láthatatlan emberrel* egy időben születhetett a láthatatlan kéz gondolata, hogy Dsidsia Zéta vállát érintő keze annak a LÁTHATATLAN EMBERNEK a keze, aki Dsidsia által nevezte néven és vezette új világba Zétát! Mert a két regényt, de talán az összes Gárdonyi-művet ez a láthatatlan kéz fogja össze, tartja egyben.

A három „nagy” regény közül csak a *Láthatatlan ember* indul előszóval. Ennek oka az lehet, hogy a másik kettő jobban kötődik az adott történelmi helyzethez, és ott nincs szükség magyarázatra.

A *Láthatatlan ember* története folyamatos történet. (A folyamatosságra utal egyébként a regény zárómondata is: „És elindultunk.”) Örök, meg nem szűnő tökéletesedés, hegymászás. Így minden előszó utószó, és minden utószó előszó.

Az *Előszó* szerint ez a regény a szeretetről szól. (Ez is nyomós ok arra, hogy ez volt Gárdonyi legkedvesebb regénye.) A *Láthatatlan Ember* (!) története azért sem ér/érhet véget, mert: „[...] a szeretet nem szűnik meg soha.” (1Kor 13,8.) Nem csak a hegymászás örök, hanem a Hegyen álló LÁTHATATLAN EMBER is.

Az *Előszó* – ha a második korinthusi levélre gondolunk – magyarázza a regény címét: „Csak ne a láthatóra, hanem a láthatatlanra fordítsuk figyelmünket. Mert a látható mulandó, a láthatatlan azonban örök.” (2Kor 4, 1-18.) Ez a gondolattársítás rávezet arra, hogy az *Előszó* miért utószó is, és hogy a *Láthatatlan ember* története a „láthatatlansága” okán az örök Ember története, Isten-sugár történet, ami nem érhet véget.

Zéta megismeréssel kapcsolatos fejtegetése – ki ismeri Zétát?; Dehogy ismeretek!; Az embernek csak az arca ismerhető – az első korinthusi levél alapján szintén értelmezhető címmagyarázatként. Szent Pál szerint ugyanis az ember azért láthatatlan, mert az Isten-sugár megismerése nem a szemhez, hanem a lélekhez köthető: „Ki ismeri az ember benső dolgait, ha nem a benne lakó emberi lélek?” (1Kor 2, 11.)

Ahogy a láthatónak és láthatatlannak transzcendens értelme van az *Előszó* szerint (is!), úgy az arcnak is. A *Titkosnapló Lelki karakter* című fejezetében 1921-ben az arcot a lélek tükrének nevezi. Ebben tehát benne van a *Láthatatlan ember* (1902) arcfogalma és az *Isten rabjaiból* (1908) az a jelenet, amikor Jancsi fráter nézi Mária képét, és meglátja benne Margit alakját, benne van a *Leánynézőben* című írásból (1916) Olajos Lajos tapasztalata.

Dédapám arc-fogalma bibliai asszociációkra hív. Az *Előszó* zárómondatai („Az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.”) a második korinthusi levélre hajaznak, és a nagy E-vel írt láthatatlan Emberre utalnak: „Mi pedig mindnyájan, akik födetlen arccal tükrözzük vissza az Úr dicsőségét, a dicsőségben fokról fokra hozzá hasonlóvá változunk át, az Úr Lelke által.” (2Kor, 18.)

A könyv műfaja az író szándéka szerint *gyónás* („Mindezt megírtam ebben a könyvben, mintha gyónnék.”), de mondhatnánk úgy is: bölcsességről, illetve a boldonságról – azaz az efezusi levél alapján az életvezetésről – szóló lelki tükör: „[...] ti, okos emberek, engeditek, hogy a balgák megnyerjenek benneteket. Eltűritek, ha valaki szolgává alacsonyít benneteket, ha kifoszt, ha kihasznál, ha föltek kerekedik, ha arcul üt.” (2Kor 11, 20-21.) (Különösen ez az „arcul üt” döbentett rá a párhuzamra, hiszen ezt teszi Zétával Emőke!) A regény arra tanít: „Gondosan ügyeljete tehát arra, hogyan éltek: ne balgán, hanem bölcsen. Használjátok fel az időt, mert rossz napok járnak. Ne legyetek értetlenek, hanem értsétek meg az Úr akaratát.” (Ef 5, 8-17.)

A Zéta által az *Előszó*ban felvetett bölcsesség és balgaság Szent Pálnál embert és emberi életet minősítő, paradox fogalmak. Több helyen is előfordulnak. Szinte

mindegyik ilyen bibliai szakasz párhuzamba hozható a regénnyel. Különösen érdekesnek tartom, hogy ezek a párhuzamok a bibliai helyeket értelmező „példabeszédek”-nek is tekinthetők.

A példabeszédek a Jézus-követő Gárdonyi számára követendő modellt jelentettek. A *Falábú ember* például az efezusi levél „Buzdítás a megújulásra” szakaszának, illetve az „Ahol a kincsed, ott a szíved is” (Lk 12,34) evangéliumi mondatnak értelmező átirata. (*Tengeren járók csillaga*, 2005, In KELLER Péter, *Az élő Gárdonyi-arc*, Budapest, Szent István Társulat, 2015.) Az *Aggyisten Biri!* című regény egy Rómeó és Júliához hasonló történetbe ültetve világít rá arra, hogy az igazi szerelem jézusi önfeláldozás: „Senki sem szeret jobban, mint az, aki életét adja barátaiért. (Jn 15,13.) A szegény asszony két fillérje (Mk 12,38-44; Lk 21, 1-4) a *Fösvény* történetére emlékeztető *Te, Berkenye!* zárójeleneteként szolgál lélekmelegítő eszmei tanulságként.

A *Láthatatlan ember* a bölcsességre és bolondságra épülő példabeszédek mellett Dsidia alakjával azt is bizonyítja, hogy a Szeretethimnuszban leírt szeretetmodell tényleg megélhető: „A szeretet türelmes, a szeretet jóságos, a szeretet nem féltékeny, nem kérkedik, nem is kevély. Nem tapintatlan, nem keresi a maga javát, nem gerjed haragra, a rosszat nem rója fel. Nem örül a gonoszságnak, örömét az igazság győzelmében leli. Mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel.” (1Kor 13, 4-7.)

Az Úr akaratát igazán csak Dsidia érti. Ilyen értelemben ő a főszereplő (a regényben való szereplései számát tekintve rá is mondhatjuk, hogy láthatatlan ember!) Ő ugyanis nem „bölcsekedő beszéddel” (1 Kor 1, 17) hirdeti az evangéliumot. Türelmellel hordozza keresztjét. Zétához hasonlóan bennünket is rádöbent a kereszt bölcsességére (1Kor 1). Hogy „Isten [...] azt választotta ki, ami a világ szemében balga, hogy megszégyenítse a bölcsüket, s azt választotta ki, ami a világ előtt gyöngye, hogy megszégyenítse az erőseket, s ami a világ előtt alacsonyrendű és lenézett, azt választotta ki az Isten, a semminek látszókat, hogy megsemmisítse azokat, akik valaminek látszanak.” (1Kor 1, 18-31.)

A bölcsesség és a balgaság vonalán haladva még egy további szempontra is rátalálhatunk, ami szintén igazolhatja, hogy ez volt Dédapám legkedvesebb regénye. Ez a műve ugyanis *ars poeticája* is. Szent Pállal való – a *Titkosnapló* által igazolható (igazoló párhuzamok: *A Jézus-követő emberarc*; *A Jézus-követő művészarc*, In KELLER Péter, *Az élő Gárdonyi-arc*, Budapest, Szent István Társulat, 2015.) – emberi és művészi azonosulás így olvasható az első korinthusi levélben: „Tanításom és igehirdetésem ezért nem a bölcsesség elragadó szavaiból állt, hanem a Lélek és az erő bizonyosságából.” (1Kor 2,4.)

Ez a regény lényegét tekintve tehát nem történelmi regény. Konstantinápoly és a könyvtár is történelmileg hiteles helyek ugyan, de valójában *szimbólumok*, vagy a *Titkosnapló* szóhasználatával *reflektorok* (*Stílus, nyelv*; *Új mindenben*, GÁRDONYI Géza, *Titkosnapló*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.). A történet mögötti történetre világítanak rá, amit Tordai Ányos – a sokak számára nem ismert vagy elhallgatott ember – így fogalmazott meg: „Mit jelent Eger Gárdonyi életében? A meg-

térést és a megérést. A gondviselő Isten visszahívta a pogány főváros útvesztőiből a templomos régi fészekbe. [...] hogy semmivé törpült hite ismét az ég felé irányuljon. Mert ez történt Egerben. Ott a soktornyú város felett, a magányos csendben Isten újra megérintette lelkét. Elszongította a fájó sebeket. Mellé telepítette megmaradt kis családját. Önzetlen, melegszívű embereket küldött hozzá jóbarátokul. És lassan-lassan erőssé fonódott a szál, mely egri azilumát az égboltozattal, az Istennel a más-világgal ezután már elszakíthatatlanul, összekötötte.” (TORDAI Ányos, *Amit nem tudunk Gárdonyiról. Jegyzetek Gárdonyi József: Az első Gárdonyi című könyvéhez*, Budapest, 1935. Különlenyomat: Magyar Kultúra.)

Zéta története valójában ugyanaz, amit Tordai elmesél.

Az *Előszó* három szereplőt nevez néven: Priszkoszt, a jóságos bölcs nevelőt, Zétát, az örökbefogadott, aztán tékozlóvá vált, de megtérő fiút, és Dsidsiát, az odaadóan szerető lányt. A néven nevezettséget azért tartom fontosnak, mert a nevekről Dédapám azt tanítja fiainak, hogy „A név a villamos csengő nyomója, amely a szívbe csenget.” A név tehát egyfajta lelki megismerési eszköz. És a regény alapján valóban azt érzi az olvasó, hogy e három ember neve a szívbe csenget. (*Érzékenység*, GÁRDONYI Géza, *Földre néző szem, Intelmek fiaimhoz*, Budapest, Dante, [1928.]

Kettő esetében a szó szoros értelmében is lélekregést generál. Priszkosz neve nem történetisége miatt, hanem mert emlékeztet Krisztoszra, Krisztusra. Zéta neve azért, mert eredete a Teofil, azaz Isten kedveltje vagy Istent kedvelő, Isten barátja. Erősebben szól a csengő, ha arra is gondolunk, hogy Priszkosz (Krisztosz) „keresztelte” erre a névre. „Néha (Priszkosz) tréfából Zétának nevezett” – olvassuk.

A Zéta nevet Dédapám alkotta. Ő nyomja tehát a csengőt. Nem lehet véletlen, hiszen Zéta Ő maga. Szerintem a név a Gézából ered. A magánhangzók a helyükön maradtak, a mássalhangzók felcserélődtek. De hogy ez ne legyen annyira nyilvánvaló, a G titkosírásos alakban T-nek írva szerepel. (G=T) Nem olvastam még sehol Priszkosz tréfájának megfejtését. De talán nem vakmerőség, ha vállalkozom rá. A Zéta név a regényben a Teofilból származik. Krisztus humoráról tanúskodik. Rájöhetünk, ha tagoljuk a nevet: Z-ÉT-A, azaz Z és A, vagy görögösen ómega és alfa. Priszkosz tréfája talán a *Jelenések könyvére* épül. „Én vagyok az alfa és az ómega (a kezdet és a vég)” – mondja az Úr, az Isten, aki van, aki volt és aki eljő, a Mindenható.” (Jel 1,8.) Zéta neve ezen értelmezés szerint azt az írói és a regényből is áradó élettapasztalatot sugallja, hogy Isten meg- és kikerülhetetlen. Akár azt mondjuk alfa és ómega, akár azt ómega és alfa az Isten van, volt és eljő, Ő a Mindenható. Az Ő láthatatlan keze (utalás az *Ida regénye* előszavára) vezet bennünket.

A legkedvesebb regény melletti érvek

Dédapám nem fejtette ki, miért a *Láthatatlan ember* a legkedvesebb regénye.

Én azzal a feltételezéssel éltem, hogy a „mögöttes történetek” magyarázatul szolgálhatnak.

Azt találtam, azért lehetett legkedvesebb regénye, mert Istensugár-történet. Mert önvallomás. Mert ebben az őt leginkább foglalkoztató szeretetről ír. Mert evangelizál. Mert saját élettapasztalatát, szenvedéseit, megtérését életvezetési tanácsná tudta formálni. Mert képes volt bemutatni, hogy a Szeretethimnusz megélhető, hogy létezik hús-vér, de mégis lelki ember, hogy az igazi emberi élet folyamatos tökéletesedés.

Kedves lehetett számára azért is a regény, mert fel tudta tární soha ki nem mondott – de Sík Sándor, Ravasz László által megsejtett – titkát, hogy érez hasonlóságot saját sorsa és Szent Pál megtérése, megújulása és küldetése között, és bemutatta benne, hogy ő sem „az emberi bölcsesség tanította szavakkal, hanem ahogy a Lélek tanít, lelki embereknek lelkieket nyújtva” (1Kor 2,13) ír.

Bármennyire is furcsán hangzik, de azért is kedves lehetett számára ez az írás, mert a „könnyecseppel megszentelt” humor, az isteni gondviselés ismerhető fel benne.

És még valami fontos... Nem ismerek utalást arra, ki volt az a leány, aki Zétát ezekbe a titkokba bevezette. De azt sejtem, Máriára gondolhatott. A LÁTHATATLAN EMBER szülőanyjára...

Yakovlevich BILIBIN (1875–1942)